

ELS ESTUDIS SOBRE LA VARIACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA AL SUD DE LA FRANJA DE L'ARAGÓ CATALANÒFON

Pere Navarro Gómez
Universitat Rovira i Virgili

1. Introducció

Abans d'emprendre la descripció de les publicacions que han tingut com a objectiu l'anàlisi de la llengua catalana parlada al sud de la Franja de l'Aragó catalanòfon, convindria fer un parell de puntualitzacions. La primera fa referència al nom de la llengua, la segona a la denominació del territori estudiat. Sobre el nom de la llengua, superades ja les vel·leïtats pseudofilològiques d'alguns governs autonòmics, no cal tornar a remarcar que el nom de la llengua parlada a la Franja d'Aragó és anomenada científicament per tots els romanistes amb el nom de *català*.

Quant a la denominació del territori sobre el qual parlarem tot seguit, diversos han estat els noms que ha rebut per part dels investigadors que l'han triat per dur-hi a terme els seus estudis dialectals. Així tenim que Maties Pallarés (1921) anomena aquestes contrades *Baix Aragó*; també Joaquim Rafel (1981) utilitza aquest mateix terme, però especifica que és el *Bajo Aragón Meridional*; Miquel Blanc (1999) i Pere Navarro (2005) fan servir el terme *Matarranya*. Navarro (1996) havia investigat els parlars de les localitats de Nonasp, Favara i Maella en el seu estudi sobre els parlars de la Terra Alta; Olga Cubells (2009) havia incorporat Faió en el seu treball sobre els parlars de la Ribera d'Ebre.

Cal remarcar que, abans de l'entrada en vigor la Llei de comarcalització d'Aragó, amb el nom de *Matarranya* es designava la comarca més

meridional de les que configuren la franja catalanòfona d'Aragó. El govern autònom d'Aragó, el 4 de novembre de 1993, aprovava la llei *10/1993 de Comarcalització d'Aragó*, que es va desenvolupar tres anys més tard a partir d'una altra llei, la *8/1996 de Delimitació comarcal d'Aragó*, que dividia el Matarranya en tres zones:

- 1) Matarranya —pròpiament dit—: llei *7/2002*, de 5 d'abril de 2002; hi quedaven incorporades les localitats d'Arenys de Lledó, Beseit, Calaceit, Fórnols, la Freixneda, Fondespatla, Lledó, Massalió, Mont-roig, Penarroja de Tastavins, la Portellada, Queretes, Ràfels, Torredarques, la Torre del Comte, la Vall del Tormo, Vall-de-roures, Valljunquera.
- 2) Baix Aragó: llei *10/2002*, de 3 de maig de 2002, amb la inclusió dels municipis d'Aiguaviva de Bergantes, Bellmunt de Mesquí, la Canyada de Beric, la Codonyera, la Ginebrosa, la Sorollera, la Torre de Vilella, i d'altres localitats de parla castellana.
- 3) Baix Aragó-Casp: llei *12/2003*, de 24 de març de 2003, que incorporava les viles de Faió, Favara, Maella, Nonasp, conjuntament amb d'altres localitats de parla castellana.

També cal aclarir, des de bon començament, que en aquest article no hi vénen inventariades totes les referències bibliogràfiques que han aparegut referides a aspectes lingüístics sobre el català d'aquestes contrades, però sí la majoria. Per aquesta qüestió suggereixo la lectura de l'article d'Hèctor Moret, titulat «Un segle d'investigació lingüística a l'Aragó catalanòfon» (1994).

2. Estudis monogràfics

Des dels inicis dels estudis sobre la variació geogràfica de la llengua catalana, l'Aragó catalanòfon es va convertir en un objectiu particularment afavorit per part dels investigadors. La comarca del Matarranya —entesa a la manera tradicional— no en va quedar al marge, sinó ben al contrari. A principis del segle xx, mossèn Antoni Maria Alcover, durant el seu periple pel territori catalanòfon a la recerca de material lingüístic per elaborar el seu *Diccionari*, va visitar Calaceit. L'any 1921, Maties Pallarés publicava al *Butlletí de Dialectologia Catalana* (9, 69-72) el «Vocabulari de Penarroja (Baix Aragó)», un brevíssim recull de només quatre pàgines, amb un total de 135 mots del patrimoni lexical de Penarroja.

L'any 1949, sortia a la llum a la *Revista de Filología Española* (33, 15-65) l'article «Noticia del habla de Aguaviva de Aragón» de Manuel Sanchis Guarnier. L'autor s'apressava a remarcar des de bon començament que «Es casi desconocida de los filólogos el habla de Aguaviva de Aragón, si bien resulta, con seguridad, el dialecto más original e interesante de toda la frontera lingüística catalano-aragonesa, zona de tanta importancia glotológica» (1949: 15). En destaca la particularitat de la diftongació en [ja] de la Ē tònica llatina; destaca, també, l'articulació [θ] < C^{+e,i}. Sanchis Guarnier definitivament conclou, davant les inexactituds de romanistes com Hadwiger i Menéndez Pidal, que el parlar d'Aiguaviva s'adscriu al diasistema de la llengua catalana.

En el número 26-27 de l'*Archivo de Filología Aragonesa*, de l'any 1966, Joaquín Ariño Millán publicava l'article titulat «Léxico agrícola de Aguaviva (Teruel) y su zona», on presentava el lèxic agrícola no només de la localitat d'Aiguaviva —tal com el títol indicaria—, sinó que el contrastava amb el de les localitats veïnes de la Ginebrosa, la Canyada, Bellmunt, Valljunquera, la Torre de Vilella i la Codonyera. L'article va il·lustrat amb vuit làmines de dibuixos d'aïnes agrícoles. A l'apartat de conclusions, Ariño inclou un mapa de símbols on cartografia fenòmens fonètics com articulació [θ] < C^{+e,i}, CC; /z/ intervocàlica; /r/ final; articulació de /t/ final precedida de /n/ i de //.

La localitat de la Codonyera havia focalitzat l'interès d'un altre investigador, Artur Quintana, que publicava l'any 1974 un resum de la seva tesi doctoral «El parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes»; tot i que només és un resum conté setze mapes lingüístics del Matarranya i algun punt de parla castellana. És el primer esbós d'atles lingüístic que té en compte la comarca sencera. L'any 1977, Quintana publica a les *Actes del Quart Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* «El lèxic de la Codonyera».¹ L'any 1986, al número 17 de la revista *Estudis Romànics* es publicava sencera la seva tesi doctoral, amb un total de vint-i-dos mapes. L'any 2012, Quintana ens ofería un estudi complet sobre el parlar d'aquesta localitat, *El català de la Codonyera*. Es tracta d'una versió corregida i augmentada de la seva tesi doctoral —«El

1 Reproduït a *Xandra. Estudis aragonesos de llengua i literatura*, p. 147-156.

Coberta de *El català de la Codonyera* (Terol, Aragó) (Quintana Font, 2012).

parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes»—, referenciat més amunt. En aquesta nova aportació, Quintana presenta l'anàlisi de la llengua de la Codonyera seguint l'esquema habitual en treballs d'aquesta mena, en diferents nivells: fonètica, morfologia nominal, morfologia verbal, lèxic; també incorpora un apartat sobre toponímia, un capítol dedicat al contrast entre aquest parlar i els altres de les valls del Matarranya i del Baix Guadalupe; i acaba amb uns apèndixs on ens ofereix transcripcions d'entrevistes i etnotextos. Al camp semàntic dedicat al «camp conceptual de l'home que treballa» hi incorpora una trentena de dibuixos que il·lustren algunes de les entrades lèxiques recollides en aquest treball. Així mateix, l'apartat dedicat a la toponímia va acompanyat de cinc làmines on ubica els noms dels hidrònims o de les partides de terra, i un plànol del nucli urbà on apareixen els noms dels carrers i dels edificis singulars. Setze mapes lingüístics —fònics, morfològics i lèxics; puntuals, sintètics i d'isoglosses— completen el treball de Quintana.

El mateix Artur Quintana, conjuntament amb Desideri Lombarte, va publicar a la revista *Alazet*, l'any 1989, l'estudi titulat «L'apicultura

Coberta del *Vocabulario dialectal del habla de Maella (Aragón)* (Val Palacios, 2000).

aporta també, aquest cop en majúscules, la variant del català estàndard. Aquest vocabulari va ser concebut pel seu autor com una eina bàsicament didàctica que ajudés el professorat que exercia la seva professió a Maella —majoritàriament procedent de l'àrea castellanoparlant—, en la comunicació amb l'alumnat.

Un altre mestre, Pietro Cucalón, que ha exercit el seu magisteri a la Ginebrosa i ara a Aiguaviva, té penjada a la xarxa la *Gramàtica del català a l'Aragó (variant parlada a la Ginebrosa)*. Es tracta d'un projecte també de caràcter pedagògic que recull, bàsicament, el vocabulari de diversos camps semàntics com el vestit, el camp, la casa, els colors, així com elements de la morfologia nominal i verbal del parlar de la Ginebrosa.

Artur Quintana havia dut a terme un estudi sobre els parlars de les localitats de Faió, Nonasp, Favara i Maella, que va publicar amb el títol «Els parlars del Baix Matarranya»,³ aparegut l'any 1987 al número 6 de la *Miscel·lània Badia i Margarit*. Quant a treballs monogràfics sobre el parlar

3 Reproduït a Xandra. *Estudis aragonesos de llengua i literatura*, p. 215-248.

d'alguna localitat del Matarranya, encara cal esmentar el recull lèxic de Miquel Blanc, publicat l'any 1994, *Garba. Mil paraules de Calaceit*, amb la col·laboració de Joaquim Martí. Es tracta del resultat d'una recerca lèxica que aplega més d'un miler de mots usuals en el parlar de Calaceit i de bona part del subdialecte tortosí, amb la finalitat de potenciar-ne l'ús, sobretot, en les generacions més joves. No és d'estranyar que hi trobem formes arcaïtzants com *paor* —por—, *pulça* —puça—, *espill*, *granera*, atès que ens trobem en un territori situat en una àrea lateral i que és de repoblació tardana. També hi trobem aragonesismes com *fardatxo* —llangardaix—, *llanda* —llauna—, *manyó* —germà, en llenguatge infantil—, *totxo* —bastó, garrot.

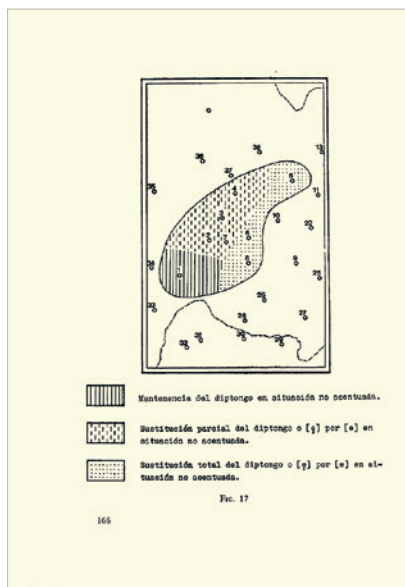
3. Estudis comarcals

A nivell comarcal, Joaquim Rafel i Fontanals, professor de la Universitat de Barcelona, publicava, l'any 1976, al número 57 de la *Revista de Filología Española* l'article titulat «Áreas léxicas en una encrucijada lingüística», on aportava dades de les vint-i-cinc localitats de la comarca del Matarranya *lato sensu* —excloses les de Faió, Nonasp, Favara i Maella—, tres localitats de la Terra Alta —Caseres, Horta de Sant Joan i Arnes—, quatre municipis del nord valencià —Palanques, Sorita, la Pobleta i Fredes— i sis de parla castellanoaragonesa —Valdealgorfa, Castelserás, Torrecilla, Calanda, el Mas de las Matas i las Parras de Castellote. Amb aquest treball, Joaquim Rafel contribuïa a establir la frontera lingüística entre català i castellanoaragonès en aquesta zona més meridional de la Franja d'Aragó. Un any més tard, Rafel completava l'estudi anterior amb un altre article, «Consideraciones léxico-semánticas a partir de una investigación espacial exhaustiva (Bajo Aragón meridional de lengua catalana)», publicat l'any 1977 per la *Revista Española de Lingüística* (7, 137-170).

L'any 1981, Joaquim Rafel publicava la seva tesi doctoral —defensada el 8 d'octubre de 1973 a la Universitat de Barcelona— titulada *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*. Entre altres qüestions relacionades amb el nivell fonològic, Rafel estudiava la presència de la interdental fricativa sorda i la seva correlativa sonora; la diftongació en el vessant palatal; realitzacions i distribució de fonemes en

Coberta de *La llengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional* (Rafel Fontanals, 1981).

Font: Rafel Fontanals (1981: 166).

el text. Així mateix Rafel acompanyava el seu estudi amb mapes puntuals, sintètics i de símbols que il·lustren la distribució geogràfica dels elements estudiats. També hi va incorporar un apèndix amb la transcripció fonètica de textos.

Quinze anys més tard, el 1996, l'Associació Cultural del Matarranya publicava *La fauna del Matarranya. Vertebrats*, de Miquel Blanc. Aquesta obra també té en compte tot l'àmbit comarcal *lato sensu*, i s'hi inventaria la quantitat de 262 noms de la fauna del Matarranya —acompanyats del nom científic— distribuïda entre les diferents espècies: mamífers, aus, rèptils, amfibis i peixos, sobre els quals el mateix Blanc (1996: 13) puntualitza que «molts d'ells (són) poc coneguts i alguns ignorats pels propis habitants». Pràcticament cada entrada lèxica ve acompanyada del dibuix en blanc i negre de l'animal en qüestió i d'un mapa comarcal on s'indica l'àrea de distribució i de nidificació (en el cas de les aus).

Coberta de *La fauna del Matarranya. Vertebrats* (Blanc i Grau, 1996).

4. Atles lingüístics

Un capítol a part mereixen els atles lingüístics. Un total de set atles lingüístics han tingut en compte algunes de les localitats de la comarca del Matarranya —entesa en el sentit tradicional—: *Atlas Lingüístic de Catalunya*; *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*; *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*; *Atles Lingüístic del Domini Català*. Aquests quatre atles han tingut en compte tota l'àrea lingüística de la llengua catalana. Aquests altres tres que es detallen a continuació són microatles lingüístics, atès que la seva àrea d'estudi es limita a divisions territorials més limitades, com són la diòcesi o la comarca: *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*; *Atles Lingüístic de la Terra Alta*; *Atles Lingüístic de la Ribera d'Ebre*.

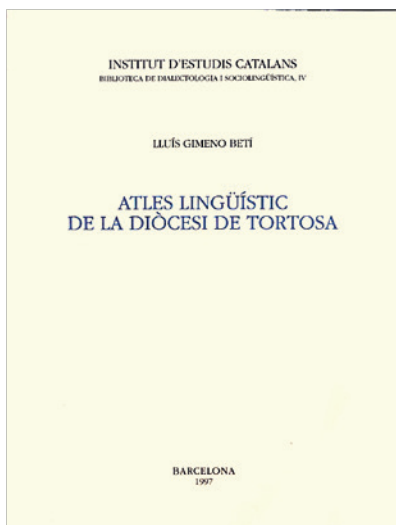
L'*Atlas Lingüístic de Catalunya* (ALC) va ser elaborat per mossèn Antoni Griera. El treball de camp el va dur a terme ell mateix entre els anys

1912 i 1921. La publicació va començar l'any 1923, però l'any 1939 es va interrompre a causa de la Guerra Civil i en va desaparèixer el material. Antoni Pladevall va acabar la tasca de l'edició entre els anys 1962-1964. L'ALC és el primer atlas lingüístic que es publica a la Península Ibèrica. S'hi analitza el parlar de 105 localitats, entre les quals n'hi ha dues del Matarranya: Maella i Calaceit. Compta amb un total de 586 mapes puntuals.

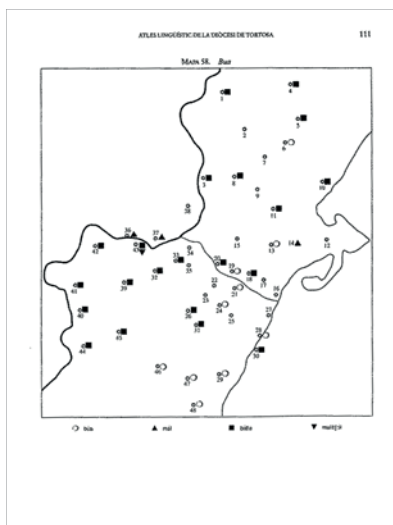
L'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) té en compte els dominis lingüístics del gallegoportuguès, l'asturleonès, el castellà, l'aragonès i el català. Va ser dirigit per Tomás Navarro Tomás. Les enquestes de l'àrea catalanòfona les van dur a terme el menorquí Francesc de Borja Moll i el valencià Manuel Sanchis Guarner. La seva elaboració es va interrompre entre 1936-1939, a causa també de la Guerra Civil; es va acabar d'enllestir l'any 1952. Va ser publicat deu anys més tard. De l'àrea catalanòfona es van enquestar 95 localitats, de les quals tres són del Matarranya: Maella, Valljunquera i Aiguaviva. Tot i que s'havia previst publicar-ne 10 volums, el primer i únic va veure la llum l'any 1962; conté 75 mapes.

L'*Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (ALEANR), va ser dirigit per Manuel Alvar, i hi van col·laborar Antonio Llorente, Tomás Buesa i Elena Alvar. Se'n van publicar 12 volums —entre 1979 i 1983—, a cura de la Diputación Provincial de Zaragoza i el CSIC. Té en compte les quatre llengües que es parlen en aquests territoris: aragonès, basc, castellà i català. Combina els mapes puntuals amb mapes de símbols, amb un total de 1.758. El nombre de localitats oscil·la entre 135 o 176, segons el mapa que es consulti. Del Matarranya se'n van escollir cinc de poblacions: Faió, Calaceit, la Codonyera, Vall-de-roures i Pena-roja de Tastavins.

L'*Atles Lingüístic del Domini Català* (ALDC) va ser elaborat per un equip d'investigadors de la Universitat de Barcelona; el treball de camp va ser dirigit per Antoni M. Badia i Margarit. Aquest atlas presenta una especial atenció per les zones de transició i pels aspectes etnogràfics. S'empra el mètode indirecte i el material recollit s'enregistra amb magnetòfon. Fins a dia d'avui han aparegut 7 volums, publicats per l'Institut d'Estudis Catalans, a cura de Joan Veny i Lúdia Pons. El primer volum va aparèixer l'any 2001 i el setè el 2014. El nombre de localitats

Caràtula de l' *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*.

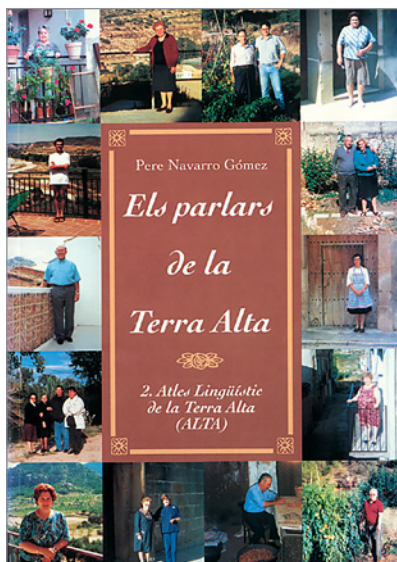

Font: Gimeno Betí (1997: 111).

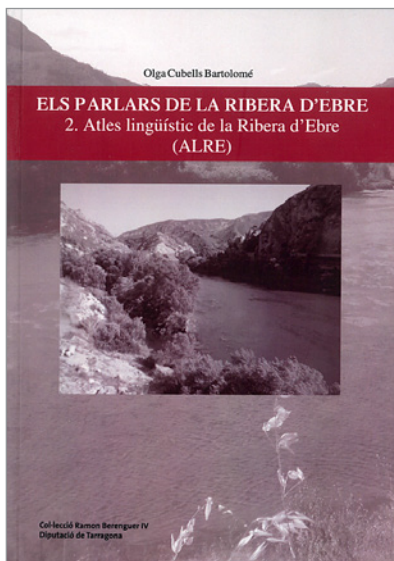
enquestades és de 200, de les quals 9 són de la comarca del Matarranya: Favara, Massalió, Valljunquera, la Codonyera, la Torre de Vilella, la Ginebrosa, Vall-de-roures, Bellmunt de Mesquí, Aiguaviva de Bergantes.

L'*Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa* (ALDT) és obra del professor de la Universitat Jaume I de Castelló Lluís Gimeno. Va ser publicat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1997. El qüestionari està basat en el de l'ALDC, i conté 846 qüestions. Hi apareixen cartografiats un total de 571 mapes de símbols. El treball de camp va tindre en compte 48 localitats, de les quals tres s'ubiquen a la comarca del Matarranya: Beseit, Pena-roja i Torredarques. Tal com apunta el seu autor, les dades cartografiades en aquest atles procedeixen del treball de camp que ell dugué a terme entre els anys 1976 i 1986, i que va aprofitar per a dur a terme la seva tesi de llicenciatura —«Precisions geolingüístiques sobre el tortosí»— i la seva tesi doctoral —«Estudi lingüístic del tortosí meridional».

L'*Atles Lingüístic de la Terra Alta* (ALTA) va ser elaborat per Pere Navarro, professor de la Universitat Rovira i Virgili, i forma part de la seva tesi doctoral —*Els parlars de la Terra Alta. Estudi geolingüístic*. Les enquestes

Coberta de *Els parlars de la Terra Alta*.
2. *Atles Lingüístic de la Terra Alta (ALTA)*.

Coberta de *Els parlars de la Ribera d'Ebre*.
2. *Atles lingüístic de la Ribera d'Ebre (ALRE)*.

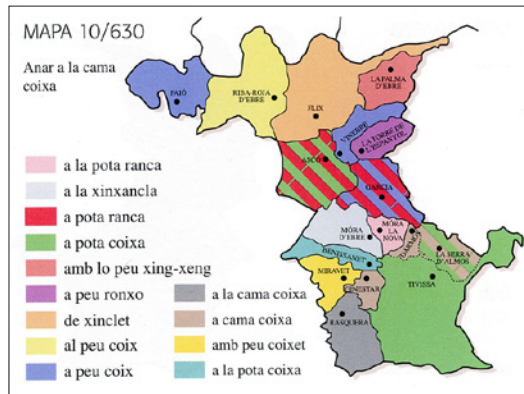
van ser fetes durant l'estiu i la tardor de 1993, a 15 localitats, entre les quals Nonasp, Favara i Maella. El qüestionari està basat en el de l'ALDC, amb 3.956 qüestions. Conté 1.105 mapes sintètics, en color. Va ser publicat per la Diputació de Tarragona l'any 1996.

L'*Atles Lingüístic de la Ribera d'Ebre (ALRE)* és obra d'Olga Cubells, professora de la Universitat Rovira i Virgili, i forma part de la seva tesi doctoral —*Els parlars de la Ribera d'Ebre. Estudi geolingüístic*. Les enquestes es van dur a terme entre l'abril de 2000 i el gener de 2001 i finals de 2003 i principis de 2004, a 17 localitats, entre les quals Faió. El qüestionari està basat en el de l'ALDC, amb 3.964 qüestions. Consta de 1.475 mapes sintètics, en color. Va ser publicat per la Diputació de Tarragona l'any 2009.

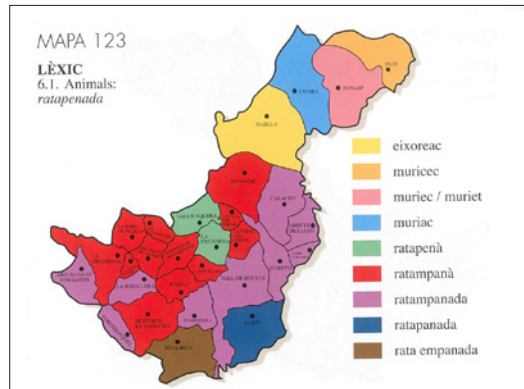
Un cas particular el presenten els dos treballs amb què es clou aquest breu repàs als estudis lingüístics que s'han dut a terme a la zona més meridional de l'Aragó catalanòfon. Es tracta del llibre que duu per títol *Aproximació geolingüística als parlars del Matarranya*, aparegut l'any 2005 i

Font: Navarro Gómez (1996b: 346).

Font: Cubells Bartolomé (2009b: 350).

Font: Navarro Gómez (2005: 130).

publicat a Calaceit per l'Associació Cultural del Matarranya. L'autor d'aquest treball és el mateix que signa aquests mots. Com el mateix títol indica, es tracta d'una petita mostra —una *aproximació*— de la variació que la llengua catalana presenta en aquesta comarca. Malgrat que el seu contingut es limiti a unes poques qüestions lingüístiques, és la primera vegada que s'ha tingut en compte la totalitat de poblacions que configuren aquest territori, un total de 29. Aquest treball conté 186 mapes en color —dels quals 176 són sintètics i 10 són d'isoglosses— on apareixen representades variants fonètiques, morfològiques i lèxiques dels parlars de la zona estudiada.

El darrer dels treballs a què fa referència aquesta aportació és el capítol titulat «Descripció lingüística del català de la diòcesi de Tortosa» (2010: 382-400), elaborat per Olga Cubells i jo mateix, que forma part del V volum de la *Història de les Terres de l'Ebre*, dedicat a *Art i Cultura*, publicada conjuntament per la Fundació Privada Ilercavònia Futur i la Universitat Rovira i Virgili. Té de particular aquest estudi que els parlars catalans de la comarca del Matarranya vénen contrastats amb els parlars catalans de les comarques de la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Priorat, tres municipis del Baix Camp —Colldejou, Pratdip i Vandellòs-l'Hospitalet de l'Infant—, el Baix Ebre, el Montsià, els Ports, el Baix Maestrat i cinc municipis de l'Alt Maestrat —Catí, Tírig, Vilafranca, Ares i Albocàsser. D'aquesta manera, es constaten les semblances i divergències lingüístiques que hi ha a totes les localitats d'aquesta zona central i de cruïlla del territori catalanòfon. Un total de vint-i-cinc mapes acompanyen la descripció de la variació lingüística de la zona esmentada, dels quals vint-i-quatre són mapes sintètics en color i un d'isoglosses.

5. Conclusions

Durant tot el segle xx, els parlars del Matarranya han estat objecte de l'interès de més d'una dotzena d'autors que han triat aquest territori per dur-hi a terme les seves investigacions. Tots ells han convingut a incloure aquests parlars dins el diasistema de la llengua catalana. El contrast cartogràfic entre els parlars del Matarranya i els de les altres comarques catalanòfones veïnes corrobora la seva filiació lingüística així com també es constata la variació que es produeix en els parlars de la resta de comarques.

Seria convenient que, durant aquesta primera meitat del segle XXI, tots els parlars del Matarranya poguessin ser analitzats d'una manera completa i exhaustiva —en tots els nivells lingüístics: foneticofonològic, morfosintàctic i lexicosemàntic— tal com ho han estat els parlars de les veïnes comarques de la Terra Alta, la Ribera d'Ebre i com ho estan sent ara els parlars de les comarques del Montsià i del Baix Ebre. Recordem que el treball de Joaquim Rafel se centrava bàsicament en el nivell fonològic.

6. Referències bibliogràfiques

- ALVAR, Manuel (dir.) (1979-1983): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (ALEANR). Saragossa: Diputación Provincial de Zaragoza / Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 12 vol.
- ARIÑO MILLÁN, Joaquín (1965-1966): «Léxico agrícola de Aguaviva (Teruel) y su zona». *Archivo de Filología Aragonesa*, 27-28, p. 135-192.
- BLANC I GRAU, Miquel (1996): *La fauna del Matarranya. Vertebrats*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- BLANC I GRAU, Miquel / MARTÍ, Joaquim (1994): *Garba. Mil paraules de Calaceit*. Barcelona: Ed. Columna.
- CUBELLS BAROLOMÉ, Olga (2009a): *Els parlars de la Ribera d'Ebre 1. Estudi geolingüístic*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- CUBELLS BAROLOMÉ, Olga (2009b): *Els parlars de la Ribera d'Ebre 2. Atlas Lingüístic de la Ribera d'Ebre* (ALRE). Tarragona: Diputació de Tarragona.
- GIMENO BETÍ, Lluís (1997): *Atlas Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa* (ALDT). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GRIERA, Antoni (1923-1962): *Atlas Lingüístic de Catalunya* (ALC). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LOMBARTE, Desideri / QUINTANA, Artur (1989): «L'apicultura tradicional a Penarroja», *Alazet*, 1, p. 73-97.
- MORET, Hèctor (1984): «Un segle d'investigació lingüística a l'Aragó catalanòfon». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. XXIX. Miscel·lània Germà Colón*, 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 223-239.
- NAVARRO GÓMEZ, Pere (1996a): *Els parlars de la Terra Alta 1. Estudi geolingüístic*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- NAVARRO GÓMEZ, Pere (1996b): *Els parlars de la Terra Alta 2. Atlas Lingüístic de la Terra Alta* (ALTA). Tarragona: Diputació de Tarragona.
- NAVARRO GÓMEZ, Pere (2005): *Aproximació geolingüística als parlars del Matarranya*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.

- NAVARRO GÓMEZ, Pere / CUBELLS BARTOLOMÉ, Olga (2010): «Descripció lingüística del català de la diòcesi de Tortosa». VIDAL, Jacobo / CARBONELL, Jordi À. (ed.): *Història de les Terres de l'Ebre V. Art i Cultura*. Tortosa / Tarragona: Fundació Privada Il·lucavònia Futur / Universitat Rovira i Virgili, p. 382-400.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás (dir.) (1962): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI). Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, <<http://alpi.csic.es/>>.
- PALLARÉS, Maties (1921): «Vocabulari de Penaraja (Baix Aragó)», *Bulletí de Dialectologia Catalana*, 9, p. 69-72. Reeditat a *Archivo de Filología Aragonesa*, 30-31, p. 321-324.
- QUINTANA FONT, Artur (1974): *El parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- QUINTANA FONT, Artur (1977): «El lèxic de la Codonyera», *Quart Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 223-233.
- QUINTANA FONT, Artur (1986): «El parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes», *Estudis Romànics*, 17, p. 1-253.
- QUINTANA FONT, Artur (1987): «Els parlars del Baix Matarranya». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. XIV. Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 155-187.
- QUINTANA FONT, Artur (2007): *Xandra. Estudis aragonesos de llengua i literatura*. Fraga / Calaceit: Institut Cultural del Baix Cinca / Associació Cultural del Matarranya.
- QUINTANA FONT, Artur (2012): *El català de la Codonyera*. Zaragoza: Gara d'Edicions.
- RAFEL FONTANALS, Joaquim (1976): «Áreas léxicas en una encrucijada lingüística». *Revista de Filología Española*, 57, p. 231-275.
- RAFEL FONTANALS, Joaquim (1977): «Consideraciones léxico-semánticas a partir de una investigación espacial exhaustiva (Bajo Aragón meridional de lengua catalana)». *Revista Española de Lingüística*, 7, p. 137-170.
- RAFEL FONTANALS, Joaquim (1981): *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1949): «Noticia del habla de Aguaviva de Aragón». *Revista de Filología Española*, 33, p. 15-65.
- VAL PALACIOS, Santiago (2000): *Vocabulario dialectal del habla de Maella*. Zaragoza: Diputación General de Aragón / Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- VENY, Joan / PONS, Lúdia (dir.) (2001-2014): *Atles Lingüístic del Domini Català* (ALDC). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 7 vol.